

КУЛТУРНИ ХЕРОЈ КАО "МОРАЛНИ ТРИКСТЕР" Свети Сава у усменом предању Срба из БиХ

У усменом фолклору Срба из Босне и Херцеговине Свети Сава је представљен као културни херој ове заједнице, односно као преносник и/или дародавац одређених знања и вештина које су пре тога људима биле непознате. Његови поступци, међутим, нису увек у складу са оним какве би очекивали од једног таквог културног хероја. Тумачење неких од тих поступака је постављено у контексту тога како предање у целини види Светог Саву, а са аспекта моралног устројства на коме егзистенција и функционисање заједнице почивају, те односа појединаца-заједница.

Кључне речи: културни херој, заједница, појединац, морал, трикстер.

У усменом народном стваралаштву Срба из Босне и Херцеговине Свети Сава је представљен као неко чије су моћи, својства и егзистенција изнад нивоа људског бића, али са референцом на постојање силе која је извор такве његове природе, хришћанског Бога. За њега се везује поседовање различитих знања и вештина, пре њега непознатих људима, тако да се овај светитељ јавља као њихов дародавац и/или преносник¹. У том смислу би могло да се каже да је у народном стваралаштву Свети Сава представљен понајпре као културни херој, па тек онда као хришћански светитељ². Претпоставка која би из наведеног требало да произлази јесте да се Свети Сава у усменом народном стваралаштву Срба из Босне и Херцеговине сматра „позитивним ликом“, чији ауторитет се не доводи у питање и о чијим поступцима се не суди. Често, међутим, баш ти поступ-

¹ В. нпр.: В. Ђоровић, *Свети Сава у народном предању I-II*, Београд 1927; М. Карановић; *Свети Сава у фолклору Босанске Крајине*, Развитак, Бања Лука 1936; М. Вукићевић, *Србуље у Босни*, ГЗМ 13, Сарајево 1901; за приповести в.: *Свети Сава у народном предању*, Босанска вила 1, 5, 11 - 12, 13 - 14, 17 - 18, Сарајево 1901. - осим овог тематског блока у издањима за 1901. годину, народна предања о Светом Сави могу се наћи и у другим издањима Босанске виле, понајвише у онима за 1897. годину. Треба истаћи да је оваква представа о светом Сави карактеристична за усмено српско народно стваралаштво уопште; о томе шта се све везује за њега в. нпр.: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, с.в. Свети Сава, с.в. савица, Београд 1970; Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, с.в. Свети Сава, Београд 1991.

² О својствима културног хероја као носноца моћи, знања и вештина иначе недоступних људима и чија егзистенција зависи од (нај)више силе различите од људске, пошто та сила и стоји у основи његових својстава в. нпр.: Е. Р. Leach, *Pulleyar and the Lord Buddha: An Aspect of a Religious Syncretism in Ceylon*, *Psychoanalysis and Psychoanalytical Review* 49, 1962; М. S. Robinson, *The "House of the Mighty Hero" or "The House of enough Paddy"?* Some Implications of a Sinhalese Myth, in E. R. Leach (ed.), *The Structural Study of Myth and Totemism*, London 1967; R. Rosaldo, *Where Precision Lies: "The Hill People once Lived on a Hill"*, in R. Willis (ed.), *The Interpretation of Symbolism*, London 1973.

ци, на први поглед, изазивају подозрење према томе *какав* је заправо однос према свецу приказан у народном предању³. Као што је Чајкановић приметио, такви поступци - и слика коју стварају о ономе који их чини - су неприкладни хришћанском светитељу;⁴ нису, међутим, неприкладни и личности светитеља доживљеног, не као паганског божанства како Чајкановић сматра, већ као културног хероја⁵.

У свом односу према људима, Свети Сава је приказан како помаже, бодри, заступа их пред Богом (молитвама), исцељује, учи их вештинама и морално их подучава, суди, награђује и кажњава. Чак и када су казне у питању, његови поступци се могу сматрати логичним; међутим, у једном случају (који у предању Срба из Босне и Херцеговине постоји у неколико варијанти), поступак светитеља је, на први поглед, не само нелогичан, већ и суров, у смислу непримености делу које га је изазвало. Наиме, када наиђе на чобане који једу на ливади, претвара у пса онога који једе лежећи на трави, односно, претвара у камен пар који то исто чини⁶, уз опаску, у првом случају, "шта то пашче једе с вама?".

У најопштијем смислу би могло да се каже да је идеја овакве приповести да људи треба да сматрају узимање хране посебним људским чином, који их одваја од животиња („пашчади“, тј. паса - у овом случају) и да је један од симбола њиховог *људског узимања хране* и то *са чега* се устима приноси та храна (камен, тј. нешто што у смислу прекривача или астала служи да припремљену храну симболички одвоји од контекста њеног настанка - природе, тј. земље).⁷ Овакво објашњење, ипак, не говори ништа о томе зашто је потребан посредник који и јесте и није човек, а не сматра се божанством, односно зашто се добротинитељ, како је у народном стваралаштву представљен Свети Сава, користи методима који се логички не могу сврстати у парадигму „доброг“.

Кретање између опозитивних категорија „доброг“ и „злог“ је, само по себи, у предањима готово свих народа и култура, божански атрибут; али кретање између супротстављених полова бинарних опозиција (нпр. „овај свет“-„онај свет“, „горе“-„доле“, „унутра“-„напоље“, итд.) у смислу њиховог митологичког превазилажења је антрополошки феномен који се објашњава концептом трикстера⁸. У конкретном случају, Свети Сава је културни херој који се „трикстерски“ креће између супротстављених моралних категорија (његови поступци гледани људским очима), али за разлику од нпр. трикстера из митологија северноамеричких Индијанаца, то му није функција, већ начин њеног испуњавања.

У народном предању Срба из Босне и Херцеговине „добро“ је у случају Светог Саве представљено низом његових дела која су *на корист* људима. Он учи људе да сире и киселе млеко, које домаће животиње да користе и на који начин, ствара рибу у реци

³ В. нпр.: Босанска вила 11 - 12, 1901, 213, Босанска вила 13 - 14, 1901, 253; В. Ћоровић, н.д. (II), 111, 125; такође упор.: В. Чајкановић, *О српском врховном богу*, Београд 1941, 7 - 13, 170.

⁴ В. В. Чајкановић, 7 - 13.

⁵ В. напомену 2.

⁶ В. нпр. Босанска вила 13 - 14, 1901, 253; В. Ћоровић, н.д. (II), 111; В. Чајкановић, н.д., 7.

⁷ Ове две варијанте претварања у не-људскост људи који на "недостојан" начин узимају храну су суперпониране по Леви-Стросовом "захтеву" за анализом варијантних приповести, упор.: Cl. Levi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Zagreb 1989, 214 - 216.

⁸ В. нпр.: Cl. Levi-Strauss, н.д., 221, 223 - 224; E. R. Leach, *Brain Twister*, New York Review of Books, October 12, 1967.

Босни, указује људима како да преживе у време глади, одузима од ђавола знање и дарује га људима, откупљује од ђавола људско време и протерује га из људског света, предвиђа будућност и даје упутства како се у њој треба владати, помаже сиротињу, лечи итд.

Осим тога, учи да су материјалне ствари у другом плану у односу на духовне и емотивне (тј. у односу на хришћански концепт спасења) и да њихово прецењивање - и поред могућег доброг живота на овом свету - води у пропаст на оном, тј. вечном свету, даје моралну и идеолошку подуку о значају Божића као дана Спаситељевог рођења, о посту, о хришћанској вери уопште, јавља се као директни посредник између Господа и Његовог народа чудом васкрсавања, које постиже молитвом, указујући да је то, у ствари, божије чудо итд. Поврх свега, помаже Богу у једном сегменту настанка света (тј. вода на земљи), а сматра се и да је он тај који је Србима из Херцеговине населио Босну, која је пре тога била пуста.⁹

Насупрот „добром“, „зло“ као морална категорија представљено је поступањем Светог Саве према онима који једу лежећи на трави, где се светац рђаво односи према људима који су - теолошки посматрано - сагрешили према милости Божјој којом имају храну и - социолошки посматрано - према заједници која тражи поштовање одређених начела. То „зло“ је, међутим, лоше само са становишта човека као *појединца*, јер већ само постојање приповести оправдава светитеља у очима *заједнице*. Ако заједница, у једном сегменту линеарног времена („преци“), шаље поруку сама себи, само у неком сегменту линеарног времена који заходи ономе у коме се порука шаље („потомци“),¹⁰ једино што појединцу преостаје је да се према њој одреди у смислу да ли ће се - у очима заједнице - понашати као „морална особа“¹¹ или не.

Ако се размишља у овом правцу, следи да је и „зло“, тј. поступање Светог Саве као културног хероја које не изгледа као да је *на корист* људима, у суштини у функцији и „доброг“ као његовог начина опхођења према људима, и „доброг“ као моралне категорије. Ако се ствари посматрају на овај начин, може се претпоставити да народно предање Срба из Босне и Херцеговине Светог Саву у ствари не везује ни за какву парадигму „злог“. Претварање људи који једу лежећи на трави у пса или у камен суштински се не разликује од кажњавања злог и охолог богаташа на овом или на оном свету; различит је само контекст дешавања.

Из тога произлази и потреба за посредником у једној таквој приповести, заправо, откривање „законодавца“, односно онога који њоме нешто „поручује“: Свети Сава је у овом предању лик саме заједнице, персонификација начина на који Срби из Босне и Херцеговине желе да уреде свој овоземаљски свакодневни живот и мерила према којима ће завредети онај вечни. Посебност њиховог културног хероја је у томе што је он: 1) и од њиховог и од Божијег народа (Србин је по рођењу, светац по заслугама и Божијој вољи), 2) родоначелник заједнице (населио земљу у којој живе). Како осим тога његова делатност обухвата све сегменте живота у традицијској заједници - прав-

⁹ За изворе в. литературу наведену у напомени 1.

¹⁰ Упор. Е. Лиџ, *Kultura i komunikacija*, Београд 1983, 69.

¹¹ Узето је Личово "разрађено и допуњено" схватање Диркемове визије "моралности" као дистинктивне категорије која људскост одваја од анималности, организује људске заједнице и уређује односе у њима, в.: Е. Р. Леаџ, *Social Anthropology*, Glasgow 1982, 84, 103, 108; упор.: Е. Р. Леаџ, *Rethinking Anthropology*, London 1961, 134 - 135; Е. Р. Леаџ, *Genesis as Myth and Other Essays*, London 1969, 81, 82.

не, економске и имовинске односе, технологију искоришћавања природних ресурса, моралну и идеолошку подуку, видарство, богослужење и различите ритуалне функције - јасније је „упутство“ које заједница преноси својим члановима.

Оно, отприлике, каже: ако сте усвојили технологију сирења и киселења млека, коришћења домаћих животиња, како да преживите у великој глади итд., ако сте примили веру и исповедате је, онда ћете и храну узимати на начин различит од онога на који то чине животиње, стварајући при том митологичку симболичку баријеру између онога шта (би)сте (били) без делатности свога културног хероја - земља, тј. Природа - и онога шта сте захваљујући њему - људи, тј. Култура; а ако све ове услове испуњавате, онда сте 1) *заиста* људи, јер сте чланови *наше* заједнице коју је основао *наш* културни херој,¹² а ако сте то, онда сте и 2) нешто сасвим посебно на *овом* свету - и разликујете се од неких других који се *такође* сматрају људима, јер припадате заједници која је посебно по вољи његовом творцу, а то вам, следствено, даје добре изгледе и за *онај* свет.

Овим се истовремено подвлачи и идеолошка, тј. хришћанска компонента идентитета заједнице, јер "... *створи Господ Бог човјека од праха земаљскога...*", „*и створи Бог човјека по обличју својему, по обличју Божијему створи га...*“, и "... *владајте (земљом) и будите господари од риба морскијех и од птица небескијех и од свега звериња што се миче по земљи*"¹³, што је у културно-историјским условима у којима је живела ова заједница значило и један од основних симбола етничког идентитета.

Другим речима, „задатак“ културног хероја у конкретном случају је двојак: да одреди место заједнице и у космолошком и у социолошком смислу; у првом - у односу на све остало што је, од Божјих творевина, окружује (*МИ смо људи*), а у другом - у односу на друге - ликом јој *сличније* од других божјих творевина - заједнице крај којих, или са којима живи (*МИ смо Божји људи*).

На тај начин чланови заједнице врше њену - а у оквиру тога и појединачну - двоструку идентификацију: она је, по два основа „наша“ - људска, а не животињска; национална, а не туђа. Овај, истовремено верски и национални, али и културни граничник који произлази из лика Светог Саве у народном стваралаштву Срба у Босни и Херцеговини, омогућава да се за светитеља тврди да је културни јунак у митолошком, а национални херој у историјско-идеолошком смислу.

Из тога произлази да сви поступци светитеља, у ствари, јесу *на корист* људима, тј. људима као заједници. Оно што на нивоу појединца изгледа као кретање између ствари неспојивих у моралном смислу - и отуда нелогично и *некорисно* - у ствари је део ширег логичког система - идеацијских и идеолошких начела на којима је саздана егзистенција заједнице - а као такво *мора* да буде и корисно.

Концепт културног хероја, отуда, на нивоу појединца и функционише на „трикстерски“ начин, док на нивоу заједнице има логичку (у позитивистичком смислу) ко-

¹² Лич примећује да у заједницама које антрополози означавају традицијским и примитивним концепт човека често није ништа друго до локалне представе о себи, односно да одговара појму "људи као ми", што је категорија која је често јако уска по обиму и јасно ограничена, и одакле проистиче "да се странци често уопште не убрајају у људска бића, бар не у онаква каква смо МИ сами", в.: Е. R. Leach, н.д. (1982.), 58 (и цитат), 60.

¹³ Постање 2:7, 1:27, 1:28, Библија или Свето писмо Старога и Новога Завета, Библијско друштво, Београд 1974, превод Старога завета, Ђура Даничић.

херентност. То упућује на извесну „двојност“ тумачења моралних категорија, зависно од тога посматрају ли се очима човека као социјализованог члана заједнице или човека као јединствене личности, на којој је да прави властити избор. У оба случаја, разноврсна делатност културног хероја садржана у предањима (средству социјализације) упућује да сваки члан заједнице има своју друштвену улогу, на чије га испуњавање обавезује обичајно-правна принуда, заснована управо на томе што се њено постојање везује за неку акцију њеног преносника/дародавца; заједница, штавише, тврди да њена (*Божјих људи*), а самим тим и њених чланова (*људи*) егзистенција зависи од таквог поретка ствари.

С друге стране, просечан члан заједнице, који није у могућности да у реалном животу у сваком тренутку поступа по „светим“ захтевима, суочен ја са тим да и поред тога, и он и заједница опстају, али је под сталним притиском да своје поступке усклади са тим захтевима,¹⁴ пошто су му ствари представљене тако као да културни херој својом делатношћу стално исправља „грешке“ које појединци праве, „коригујући“ и саме њихове личности недоследношћу својих поступака који изгледају „погрешни“ према ономе шта се од њега као „позитивца“ очекује.

Културни херој се, у ствари, креће од „моралне немогућности“ појединца до „моралног императива“ заједнице, и обратно, представљајући у оба случаја модел коме се тежи. Он учествује у свакодневном животу на овом свету, баш као и у духовном на оном, човек је колико и над-човек, бави се и материјом и духом итд., тако да у ствари посредује између схватања појединца о њему и схватања заједнице. За појединца, он је учитељ конкретних ствари везаних за свакодневни живот и идеолог; за заједницу он представља *функционисање* свих тих конкретних ствари и у њему је садржана идеологија; у народном предању Срба из Босне и Херцеговине он се, заправо, креће између *треба* и *мора*.

Смисао предања везаних за деловање Светог Саве у људском свету (тј. у одређеној заједници која себе сматра тим светом) јесте у томе да кроз лик светитеља посредују између устројства света/заједнице како је замишљено и тога како пракса свакодневног живота показује да се може остварити. Произлази да су особине које предање везује за Светог Саву као културног хероја и разлог зашто је то тако у међусобном узрочном односу који, унеколико подсећа на тзв. кружне дефиниције.

Закључак

У предању Срба из Босне и Херцеговине Свети Сава је представљен као културни херој који својој заједници служи као преносник/дародавац одређених утилитарних знања и вештина, али и као идеолог; он је, такође, представљен као родоначелник заједнице и служи као полазни детерминативни фактор њеног идентитета. Његов „зада-так“ састоји се у успостављању моралног поретка који је у основи постојања и активности заједнице и његовог идеолошког оправдавања појединачним члановима заједнице; захваљујући особинама, које му, као културном хероју, заједница кроз предање приписује, он је у стању да успоставља однос између заједнице као тоталитета и ње-

¹⁴ Упор.: E. R. Leach, Pull Eliya. *A Village on Ceylon*, Cambridge 1961, 296-297.

них појединачних припадника, са аспекта „апсолутне моћи“ прве у односу на друге и „релативне немоћи“ других у односу на оно шта заједница очекује од њих. У основи начина на који он то чини налази се могућност кретања између супротстављених крајева бинарних опозиција, попут трикстера, при чему то кретање (односно поступци који омогућавају да се о њему говори): а) има у потпуности „трикстерске“ особине када је реч о успостављању односа између појединца и заједнице; б) има „трикстерске“ особине само са аспекта појединца, док га заједница сматра парадигмом логичке кохерентности сопствене идеологије, тј. себе саме.

Bojan ŽIKIĆ

CULTURAL HERO AS A „MORAL TRICKSTER“.
ST. SAVA IN THE ORAL FOLKLORE OF SERBS FROM BOSNIA-HERZEGOVINA

Saint Sava (Sveti Sava) is one of the most popular christian saints amongst Serbs; however, Serb by the birth, and the founder of the Serbian Orthodox Church, St. Sava is also a kind of a national cultural hero. This paper deals with this aspect of people's perspective on this saint, on the oral folklore of the Serbs from Bosnia-Herzegovina. Besides all the typical cultural hero characteristics, some acts of St. Sava, as they are shown in folk tradition, appear not to be logic, and even seem like they are cruel. The crudest example is a situation when the saint transforms into a dog a shepherd who is eating lying on the grass, or into the stone a couple doing the same. In this paper's interpretation, these acts are the way of some kind of a trickster moving between the opposed moral categories, but only from the viewpoint of an individual; for the community (as a totality) these acts of St. Sava, as the other ones which are humanly-welcomed, belongs to the ideological paradigm which is in the basis of its existence and functioning.